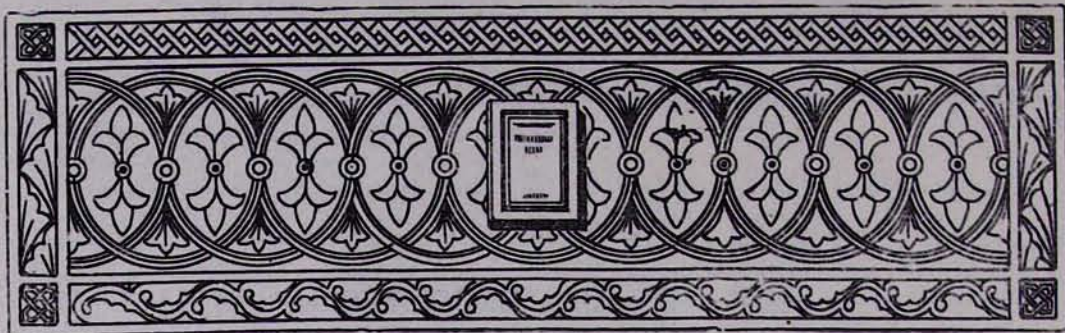

Ա. ՀԱՏԻՏՅԱՆ

**ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ*
(1920—1967 թթ.)**

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻԸ ԵՎ ՆՎԻՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՄՅՈՒՍ ԱԹՈՐՆԵՐԸ
ԳԵՎՈՐԳ Ե-Ի ՕՐՈՎ

Կ Ի Լ Ի Կ Յ Ա Ն Ա թ ո ռ

Գևորգ Ե կաթողիկոսի օրով, Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, 1915—1917, և ապա 1920-ական թվականները դառն, ողբերգական ճակատագիր էր վիճակվել հայ ժողովրդին և Հայց. առաք. եկեղեցուն:

Հայ հոգևորականությունը հավատարիմ իր դարավոր ազգային-եկեղեցական ավանդություններին, ի գլուխ իր հոտին, ապրեց իր պատմության ամենաողբերգական էջերից մեկը: Արևմտյան Հայաստանում շուրջ 3000 եկեղեցիներ և վանքեր քանդվեցին, այրվեցին և շուրջ 4000 հոգևորականներ նահատակվեցին:

Ամայացան երբեմնի մեր ծաղկյալ նվիրապետական Աթոռները, հոգևոր կենտրոնները:

1920 թվից սկսած Գևորգ Ե-ի օրոք հայ եկեղեցին սկսեց բուժել իր վերքերը:

Արդարև, հարկավոր էր ուղքի կանգնեցնել

վիրավոր հայ եկեղեցին, նոր շունչ ու ոգի տալ նրան և նորից դնել այն իր հոգևոր կոչման ու առաքելության բարձրության վրա:

Դառն օրեր ապրեցան Տանն Կիլիկիո, Երուսաղեմի, Վ. Պոլսի պատրիարքական Աթոռները:

1920 թվականին Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս էր Սահակ Խապայանը՝ ընտրված 1903 թվականին: Խապայանը զահակալեց մինչև 1939 թվականը: Նա եղավ Կիլիկիո Աթոռի ամենաանբարակյաց հայրապետներից մեկը:

Սահակ կաթողիկոսը ևս, Գևորգ Ե-ի նման, տեսավ լավ ու վատ օրեր: Սահակ կաթողիկոսի պաշտոնավարության շրջանը՝ մինչև 1921-ը, «Ու է դժբախտության, կոտորածի և տարագրության սրտամոխիկ դրվագներով» (Բաբգեն աթոռակից կաթողիկոս, Պատմություն կաթողիկոսաց Կիլիկիո, էջ 774):

1909 թվականի Ադանայի կոտորածը, 1914-ի համաշխարհային պատերազմը և Ապրիլյան եղեռնը, արևմտահայության տարագրությունը: Տարագրվում է նաև Սա-

* Ծարուհակված «Էջմիածին» ամսագրի 1967 թ. ԺԲ համարից:

հակ կաթողիկոսը Երուսաղեմ, ապա Դամասկոս: 1919 թվականի հունիսին իր ժողովրդի բեկորների հետ վերադառնում է Կիլիկիա՝ իր Աթոռը՝ Սիւ:

Բայց տարաբախտ կաթողիկոսին սպասում էին նոր վշտեր ու հուսախաբություն:

1920 թվականի հունվարի 20-ից մինչև փետրվարի 10-ը տեղի ունեցան Մարաշի կռիվները և 15000 հայերի կոտորածը: Ֆրանսիացիք լքեցին Մարաշը և հեռացան: Վրա հասան Հաննի պաշարումն ու հերոսամարտը, Դյորտ-Յոլի, Օսմանիեի կռիվները, Սսի պարպումը, Այնթապի հերոսական ինքնապաշտպանությունը և պարպումը 1920-ի սարիլին:

1921 թվականի դեկտեմբերին Սահակ կաթողիկոսը «դառնության բաժակը ցմրոր քամեց, երբ բոլոր հայ ժողովուրդը արդեն հեռացած էր, ինքն ալ անդարձ մեկնեցավ Ադանալեն» (Բաբգեն աթոռակից կաթողիկոս, Պատմություն կաթողիկոսաց Կիլիկիո, էջ 974):

Դատարկվեց շեն ու պայծառ Կիլիկիան: Սսի Աթոռը ևս կորցրեց իր ոտքի հողը: Չըկար Կիլիկիան: Ի՞նչ պետք է լիներ ճակատագիրը կիլիկյան Աթոռի:

Կիլիկիայի դատարկումից հետո գաղթական ժողովուրդն ապաստան գտավ մասնավորաբար Սիրիայում և Լիբանանում:

Տարագիր կաթողիկոսը հաստատվեց Կիպրոս, Հայեա, Դամասկոս, և նրա առաջին գործը եղավ՝ Սիրիա և Լիբանան հաստատված կիլիկյան հա համայնքների մեջ «եկեղեցական և կրթական կազմակերպություն» ստեղծել, հավաքել հայության բեկորներին եկեղեցու և դպրոցի շուրջ: Կիլիկյան թեմերից միայն Հայեայն ու Կիպրոսն էին մնացել:

Սահակ կաթողիկոսը մտածում է իր Աթոռը հաստատել Հայեայն, ուր միախառնել է նստել էին կիլիկյան կաթողիկոսները, Հայեայի ու Քառասուն մանկանց եկեղեցում կատարվել էին կաթողիկոսական ձեռնադրություն: Եկեղեցու բակում կային թաղված Սսի կաթողիկոսները: 1923 թվականի մայիսի 20-ին Հայեայն, ու Քառասուն մանկանց եկեղեցում, տարագիր Սահակ կաթողիկոսը կատարում է մեռնօրհնեքի հանդիսություն՝ ի մխիթարություն ժողովրդի: Ապա Հայեայի թեմի համար կաթողիկոսական փոխանորդ է նշանակում Խաղ ծ. վրդ. Աջապահյանին, իսկ 1925 թվականի մարտի 3-ին Արտավազդ վրդ. Սյուրմեյանը ընտրվում է Հայեայի թեմի առաջնորդ: 1929 թվականի դեկտեմբերին երկուսն էլ եպիսկոպոս են ձեռնադրվում:

Մինչ Սահակ կաթողիկոս Հայեայի թեմին համար սույն կաթողիկոսությունները կրճեք, մյուս կողմն կաշխատեք որ հոգատար իշ-

խանությանց կողմն ինքը ճանչցվեք իբրև հոգևոր պետ Սյուրիո և Լիբանանի հայության: Այդ ալ իր փափաքին համեմատ կատարվեցավ 1924-ին» (Բաբգեն կաթողիկոս, Պատմություն Կիլիկիո կաթողիկոսաց, էջ 974):

Արդարև, Կիլիկիայի պարպումից հետո օրվա հարցն էր, մանավանդ, կիլիկյան Աթոռի գոյության, կազմակերպման և պահպանման հարցը:

Կային մարդիկ, որոնք մտածում էին, թե Կիլիկիայից դուրս իմաստ չունի պահել կիլիկյան Աթոռը, և «ավելորդ է Կիլիկիո կաթողիկոսությունը Սյուրիո մեջ, քանի որ Երուսաղեմի հայ պատրիարքությունը իբրև դարավոր Աթոռ, կրնա ինքն ստանձնել Սյուրիո հայության եկեղեցական գործերու ղեկավարությունը» («Միուն», 1929, էջ 132):

Ուրիշները ալ կերպ էին մտածում. «Մեր եկեղեցին հասած է այսօր ամենեն տագնապալից հանգրվանի մը, մեծ պատերազմեն առաջ եկած պաշմաններուն հետևանքով: Որպեսզի այդ տագնապը վտանգի չվերածվի, պետք է գորացնել հայ եկեղեցին, ուր որ հնարավորություն կա ընելու այդ բանը» (Նույն տեղում, էջ 132):

Մտահոգ էր նաև, բնականաբար, Սահակ կաթողիկոսը կիլիկյան Աթոռի ապագայով: Նա էլ մտածում էր իր Աթոռի գոյության և տևականության մասին: 1928 թվականի փետրվարին սիյուրեքի հայության ուղղված իր հալտին «Կտակ»-ում, որը «Կտակ մը ըլլալէ ավելի Կիլիկիո կաթողիկոսության տևականության մղձավանջն էր» (Բաբգեն աթոռակից կաթողիկոս, էջ 995), անդրադառնալով Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո հայ եկեղեցու առաջ ծառացած «էական, կենսական հարցեր»-ի վրա, գրում էր. «Խղճով, սրտով և հոգիով պարտրված և պաշարված—ի՞նչ պիտի ըլլա Կիլիկիո կաթողիկոսության և իր ժողովուրդին ապագան—հարցին անդորրացուցիչ լուծում մը գտնելու տագնապով կտառապինք, դժբախտաբար անորոշության, անստուգության մեջ կտարուբերինք անլույս և անհույս անդէկ մալու մը պէս: Այս պատճառով հարկադրվեցանք ներկայիս խնդրել ձեր սիրելութենէն, որ անվերապահորէն ձեր կարծիքով և գաղափարով լուսավորեք զմեզ, որպէսզի անդորրացած խղճով փակենք աչքերնիս»:

Կիլիկյան Աթոռի գոյության, հարատևության մասին «եղան,—գրում է իր «Կտակ»-ում Սահակ կաթողիկոսը,—ըսողներ և գրողներ. «Կիլիկիո կաթողիկոսությունը միացնելու է Երուսաղեմի պատրիարքության»: Ուրիշները, որոնց թվում և Սահակ կաթողիկոսը, ավելի կանոնական էին գտնում կիլիկյան Աթոռի միացումը «ընդհանրական հայ-

րապետություն»։ Այս հարցում շատերն էլ «քանակոր և օրինական կզտնեն այսօրնակցի մը օծումը» («Կտակ»)։

Նույն օրերին և նման մտահոգություններով տարված, կիլիկյան տարագիր հայ ժողովրդի և թափառական կաթողիկոսական Աթոռի տխուր վիճակով և ապագայով զբաղվում էին և՛ Ամենայն Հայոց Հայրապետը, և՛ Մայր Աթոռը։

Գևորգ Ե-ը 1924 թվականին գրում է Սահակ կաթողիկոսին. «Կուգե՞ք իմանալ Սիրիայում որչա՞փ կազմակերպված թեմեր ունեք. ովքե՞ր են առաջնորդները, ինչպիսի՞ թեմական հաստատություններ կան»։

1926 թվականին Գևորգ Ե-ը Սահակ կաթողիկոսին գրում է նաև «Կիպրոսի հայոց թեմի շուրջ եղած տարածայնությանը և նրա իրավասության խնդրի վերաբերյալ»։

Գևորգ Ե-ը, նույն նամակում, Կիպրոսի Մելքոնյան հաստատության շուրջ ծագած ծանոթ վեճի աղիթով, դատապարտում է Մուշեղ Աերոքյանի դիրքը՝ մեղադրելով նաև Կիպրոսի կաթողիկոսական փոխանորդ Պետրոս. եպս. Սարաճյանին, որ ընկել է «Աերոքյանի ազդեցության տակ», մինչև ազգի և եկեղեցու շահը պահանջում էր, որ Սարաճյանը Ջավեն պատրիարքի կողքին լիներ։

Այս առթիվ Գևորգ Ե-ը Սահակ կաթողիկոսի ուշադրության էր հանձնում նաև հետևյալ առաջարկը. «Նկատի ունենալով ստեղծված պայմանները և այն հանգամանքը, որ այնտեղ կենտրոնացած է ընդհանուր-ազգային մի հաստատություն, արդյոք նպատակահարմար չե՞ք գտնում, որ Կիպրոսի թեմում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը ունենար իր ներկայացուցիչը, որը թե՛ կկառավարեր թեմը և թե՛ ամենատեսուցի հարաբերություն կապահպաներ Ձեր սրբության հետ։ Այս մասին կապախեմ Ձեր պատասխանին»։

Սահակ կաթողիկոսը Գևորգ Ե-ին պատասխանում է 1927 թվականի ապրիլին։ Այդ նամակը չգտանք «Կաթողիկոսական դիվան» արխիվում։ Բաց կար է. Սրբության 1927 թվականի սեպտեմբեր 24 թվակիր նամակը՝ Գերագույն հոգևոր խորհրդի անդամ Բագրատ արքեպիսկոպոսին գրված, Հայեպից, ո՞ր հաստատվում էր, որ պատասխանել է նաև ապրիլի 12-ին Գևորգ Ե-ի նամակին։ Այս առթիվ Սահակ կաթողիկոսը ուզել էր նաև Մա՛ր Մաշտոց՝ Մայր Աթոռից եպիսկոպոսական ձեռնադրության համար։ Ի նամակում Սահակ կաթողիկոսը ակնարկում էր նաև որ «մենք գլուխնիս հանգչեցնելու տեղ չունինք»։

Կիլիկյան թեմերի կազմակերպման հարցում «ձանձրություն չտալու համար,—գրում է Սահակ կաթողիկոսը իր մի այլ նամակում,—առ պարագան չհիշեցի Նորին Սըր-

բության (Գևորգ Ե-ին), Երուսաղեմի իրեն վիճակներում մեջ, հազիվ 1500 հոգի կգրտնրվեին, մինչդեռ հիմա 1500 հոգի Լավողիկեի և 3—4000 հոգի Դամասկոսի մեջ կըգտնվին։

Կիլիկիո և Երուսաղեմի Աթոռներում եղբայրական համաձայնությունը (խոսքը Սիրիայում և Լիբանանում երուսաղեմապական վիճակների մասին է) միայն սրբազան Հայրապետի օրհնալի միջնորդությամբ գլուխ կրճա ելնել» (Ընդգծումները իմն է—Ա. Հ.)։

Նամակի վերջում Սահակ կաթողիկոսն ակերպցնում է.

«Հանեցեք Ն. Ս. Օծության գաղափարն ու կարծիքը հաղորդել մեզ»։

1928 թվականի հոկտեմբերի 22 թվակիր նամակով Սահակ կաթողիկոսը դարձյալ գրում էր՝ Գերագույն հոգևոր խորհրդի անդամ Մատթեոս արքեպիսկոպոսին, հայտնելով. որ իր նամակի հետ Մայր Աթոռ է ուղարկվել նաև «Կտակ»-ից մի օրինակ. «Եթե հասավ «Կտակ»-ը,—գրում է Սահակ կաթողիկոսը,—անշուշտ Նորին Վեհափառությունը հանձնարվ աչքե անցնել։ Կիսափաթիմ իմանալ Նորին Սրբության իմաստուն տեսությունը և Գերագույն հոգևոր խորհրդի կարծիքը։

Գրեթե ընդհանուր ազգի փափաքն ու բաղձանքն է պահել Սյուրիո և Լիբանանի մեջ Կիլիկիո կաթողիկոսությունը, հակակշռելու այն գորավոր պրոպագանդը, որով կաշխատվի հայ եկեղեցին վտանգել, որսալով անոր զավակները ու Պետրոսի գանձանակեն, ակնախտիղ ոսկիներով»։

Այնուհետև վերոհիշյալ նամակում Սահակ կաթողիկոսը գոհունակությամբ նշում է, որ ու Էջմիածին և մայր հայրենիք այցելած մարդկանցից «կհարցնենք միշտ և լավ տեղեկություն կուտան Ն. Սրբության առողջության և խորհրդային կառավարության շինարարության մասին։ Կրկնապես կմխիթարվինք օտարության մեջ և ջերմագին կաղոթենք, որ Աստված ընդերկար պահե Նորին Վեհափառությունը և ամեն հաջողություն պարգևե կառավարության, որպեսզի մոտալուտ և երջանիկ օր մը հայրենաբաղձ հայությունը ժողովե Մասյաց հովանավոր թևոց տակ»։ (Ընդգծումը իմն է—Ա. Հ.)։

1928 թվականի դեկտեմբեր 25 թվակիր և 845 համար նամակով տեղակալ Նորեն արքեպիսկոպոսը եզիպտահայոց առաջնորդ և հայրապետական լիազոր տ. Թորգոմ արքեպիսկոպոսին գրում էր հետևյալը՝ կիլիկյան Աթոռի և թեմերի կազմակերպության հարցով.

Հայրապետական լիազոր-ներկայացուցիչ Եվրոպայի հայոց թեմում և Մայր Աթոռի նկիրակ

Գեր. տ. Թորգոմ արքեպիսկոպոսին

Գերագույն հոգևոր խորհուրդը ուղարկելով Ձեզ ստրա հետ Նորին Վեհափառության ամսոյս 25-ի թ 646 գրութիւնը հանուն Երուսաղեմի պատրիարք ամենապատիվ տ. Եղիշե սրբազան արքեպիսկոպոսի՝ հանձնարարում է հիշյալ գրութիւնը անձամբ մատուցանել ամենապատիվ պատրիարքին, իմանալ նորա անձնական կարծիքը ու զեկուցանել Վեհափառ Հայրապետին: Ամենայն հավանականութեամբ ամենապատիվ սրբազան պատրիարքը կը կամենա իր գործակից ու աջակից սրբազանների հետ խորհրդակցել այս կարևոր հարցի առթիվ: Խորհուրդս այս առթիվ հայտնում է, որ Վեհափառ Հայրապետի ցանկութիւնն է այս կարևոր խնդիրը քննարկել բազմակողմանի կերպով, լայն սկզբունքային տեսակետով ի նկատի ունենալով միայն Սիրիայի հայության ազգային-կրոնական, եկեղեցական-վարչական գործերի կազմակերպումը ու վարչաձևի միութիւնը:

Նույն օրը, 1928 թվականի դեկտեմբեր 25 թվակիր և 646 համար նամակով նույն հարցի շուրջ տեղակալ տ. Խորեն արքեպիսկոպոսն այս անգամ, հանուն Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի, գրում էր հետևյալ նամակը Երուսաղեմի ամենապատիվ տ. Եղիշե սրբազան պատրիարքին.

Նորին ամենապատիվութիւն պատրիարքի Երուսաղեմի հայոց տ. Եղիշե սրբազան արքեպիսկոպոս Դուռնանին

Անշուշտ Ձեզ քաջ հայտնի է Կիլիկիո հայոց շնորհազարդ կաթողիկոսի և Ֆրանսիական Սիրիայում ապաստան գտած Կիլիկիո հայության վիճակը: Գլխավորապես մենք ի նկատի ունենք մեր հոգևոր զավակների ազգային-կրոնական ու եկեղեցական-վարչական գործերը, որպիսի տեսակետով մտնելով խնդրին. մենք միանգամայն անհրաժեշտ և անհետաձգելի ենք համարում Սիրիո հայոց թեմերի շուտափութիւն և լայն կազմակերպումը, որպեսզի այնտեղի ազգային-եկեղեցական բազմապիսի գործերն ապելի կառնովոր ընթացք ստանան, Հայաստանյայց եկեղեցւոյ զավակները չընկնին կաթողիկոսի և բողոքական միաբնակների որոգայթների մէջ ու չօտարանան և այժմյանից հայտնի ինքնին թե՛ արդյոք ապագա ազգային-եկեղեցական համագումարում որչա՞փ հոգևոր ու աշխարհիկ պատգամավոր պիտի հրավիրվեն Սիրիո հայոց թեմերից, որոնք գտնվում են Կիլիկիո կաթողիկոսության անմիջական իրավասության տակ և որոնց (թեմերի) թիվը մինչև այժմ որոշակի հայտնի չէ մեզ:

Այս հարցի առթիվ ի պատասխան մեր գրութեան շնորհազարդ տ. Սահակ կաթողիկոսը անցյալ 1927 թ. ապրիլ 22-ի գրութեամբ, ի միջի այլ խնդիրների, հայտ-

նել էր մեզ, որ «Լիբանանի ու Սիրիո մէջ երկու գլխավոր թեմեր պիտի կազմեինք, եթե ըստ խնդրանագս Երուսաղեմի ամենապատիվ պատրիարքը հաճեր Բելրութի մատուցող հարակից տեսչական բնակարանով, նույնպես և Դամասկոսի եկեղեցին առ ժամանակյա մեզ հանձնել»: Մի այլ գրութեամբ շնորհազարդ Սահակ կաթողիկոս հուշս է հայտնում, որ «ի վերջո գուցե հարգվի իր խնդիրը Երուսաղեմի կողմէն, որուն ներկա գահակալ Եղիշե սրբազան պատրիարքը անձիս պէս կը սիրեմ և կը հարգեմ իբրև ազգապարծանք անձնավորութիւն, իր բազմակողմանի հրմտութեամբ»:

Մի կարևոր նամակ ևս ստացել ենք, որից երևում է, որ մի խումբ բարեմիտ ազգայիններ նպատակահարմար են համարում «Ֆրանսիական հովանավորության տակ եղած Դամասկոսի, Բելրութի և Լավոդիկեի հոգևոր տեսչութիւնները իրենց եկեղեցիներով դնել Կիլիկիո կաթողիկոսության իրավասության ներքո, իսկ անգլիական հովանավորության տակ գտնվող Կիպրոսի թեմը՝ հայոց ս. Մակարա վանքով, դնել Երուսաղեմի պատրիարքության իրավասության տակ: Հայտնելով վերոգրյալը Ձերդ Վեհափառության և ցանկալի համարելով, որ այս խնդիրը քննվի լայն սկզբունքային տեսակետով ի նկատի ունենալով միայն Սիրիո հայոց թեմերու կազմակերպման գործը և հոգեվոր կառավարության վարչաձևի միութիւնը»: Լիառնուս ենք, որ Դուք, սիրելի լծակից եղբայր, վերոհիշյալ խնդրի մասին կը հայտնեք ինձ Ձեր հայեցակետը անհրաժեշտ լուսաբանութեամբ, որպեսզի ըստ այնմ մեր կողմից պատասխան ուղարկվի շնորհազարդ տ. Սահակ կաթողիկոսին:

Սիրիայում և Լիբանանում կիլիկյան Աթոռի և թեմերի վերակազմութեան հարցով 1929 թվականի ապրիլի 30-ին, Գևորգ Ե կաթողիկոսի մասնավոր հանձնարարութեամբ Երուսաղեմ է մեկնում հայրապետական պատվիրակ և Եգիպտոսի հայոց առաջնորդ տ. Թորգոմ արքեպ. Գուռնականը՝ «Դուռնանի պատրիարքին հանձնելու համար Մար Աթոռին հղված կարևոր գրութիւններն և խորհրդակցելու համար անոր հետ» (Ա. Այադյանյան, Թորգոմ պատրիարք Գուռնական, Կահիրե, 1940, էջ 498):

Թորգոմ սրբազանը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հանձնարարութեամբ Երուսաղեմ կատարած իր ուղևորութեան մասին գրում է. «Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետը պաշտոն տված էր իրեն Երուսաղեմ երթալով տեսնել սրբազան պատրիարքը և պատվարժան միաբանութիւնը, իր անունով առաջարկելու համար, որպեսզի նախ՝ Կիլիկիո կաթողիկոսության Այուրիո մէջ կազմակերպումի գործը դյուրացնելու համար, Ե-

րուսադեմի Աթոռը կիլիկյան Աթոռին թողու Դամասկոսի, Բերութի, և Անտիոքի իր եկեղեցիները, կալվածները և առաջնորդարանները...

Երբ Երուսաղեմ հասա, ամենայն հաճությամբ տեսա, որ միաբանական ընդհանուր ժողովը վերջին մեկ որոշումը, որ պատիվ միայն կրեին Երուսաղեմի սրբազան պատրիարք հոր և ս. Աթոռո պատվարժան միաբանության վեհաժողովի որոշման, այդ հարցերն ալ կարգավորված էին արդեն Ամենայն Հայոց Ս. Հայրապետին փափաքին համեմատ, Ն. Ս. Օծության նամակը առաջադն ալ առաջ» («Սիոն», 1929, էջ 160):

1929 թվականի մարտի 26-ին Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի դահլիճում գումարված միաբանական ընդհանուր ժողովը, ամենապատիվ տ. Եղիշե արքեպ. Դուրյանի նախագահությամբ, քննության առնելով Սահակ կաթողիկոսի առաջարկը՝ Սիրիայի մեջ գտնվող և ս. Աթոռի պատկանող թեմերի Կիլիկիայի կաթողիկոսության ժամանակավորապես փոխանցումի մասին, որոշում է. «Նկատի առնելով Կիլիկիո կաթողիկոսության Սյուրիո մեջ կազմակերպության օժանդակելու պարտքը ս. Աթոռիս կողմե, միաձայն հավանությամբ որոշեց Սյուրիո երուսաղեմապատկան թեմերը փոխանցել Կիլիկիո կաթողիկոսության, Ն. Ս. Օծություն Ս. Սահակ կաթողիկոսի իրավասության տակ դնելով եկեղեցիները, առաջնորդարաններն ու դպրոցները՝ իրենց բովանդակությամբ»:

Միաբանական ընդհանուր ժողովի այս որոշումը հետագրով Դուրյան պատրիարքը հաղորդում է Սահակ կաթողիկոսին՝ Բեյրութ:

Երուսաղեմի Հայրապետը զգացված, պատասխանում է 1929 թվականի մարտ 27 հետևյալ հետագրով, Դուրյան սրբազան պատրիարքին ուղղյալ.

«Ձերմասկա շնորհակալ եմ Ձեր ամենապատվության և միաբանության իրենց բարեղեպ որոշման համար, ճշգրտված եղբայրակցության այն բարձրագույն ըմբռնման. օժանդակություն մըն է Կիլիկիո կաթողիկոսության վերակազմության համար» («Սիոն», 1929, էջ 126, հաբգեն աթոռակից կաթողիկոս, Պատմություն կաթողիկոսաց Կիլիկիո, էջ 978—989):

Թեմերի փոխանցումը սկսվում է Բեյրութից երկու Աթոռների կողմից նշանակված մասնավոր հանձնաժողովի ներկայության և ստորագրությամբ: Երուսաղեմի վանքից նշանակվում են Տեօքեն ժողովի անդամ տ. Մատթեոս եպս. Գալլզճյանը և պատրիարքարանի դիվանապետ Կարապետ Նուրյանը: Փոխանցումը կատարվում է 1929 թվականի ապրիլի 14-ին:

Երուսաղեմի Աթոռի Սիրիայում ունեցած թեմերի ժամանակավորապես կիլիկյան կաթողիկոսության փոխանցման պայմանների և այդ առթիվ կատարված գործողությունների տեղեկագիրը, Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության տնօրեն ժողովի որոշումով հանձնվել է մամուլի, տետրակի ձևով հրատարակելու համար»,—վկայում է «Սիոն» ամսագիրը (1929, էջ 283): Մենք ձեռքի տակ չենք ունեցել տպագրված այդ տեղեկագիրը:

Այս ձևով վերակազմվում էր կիլիկյան Աթոռը՝ համագալսին օժանդակությամբ և համերաշխությամբ:

Վերակազմված Կիլիկիո կաթողիկոսության թեմերն են լինում Հալեպը, Բեյրութը, Դամասկոսը և Կիպրոսը:

1929 թվականի օգոստոսի 12-ին Ս. Խորեն արքեպիսկոպոս Մուրադբեկյանը, հանուն Գևորգ Ե կաթողիկոսի և Գերագույն հոգևոր խորհրդի գրում էր հետևյալ պաշտոնական նամակը Ս. Սահակ կաթողիկոս Խապայանին՝ կիլիկյան նորակազմ թեմերի մասին.

Շնորհագրող Ս. Սահակ Բ, Կաթողիկոսի տանն Կիլիկիո

Անցյալ՝ 1928 թվի հոկտեմբեր 22 թվակիր թ. 825 և տարվույս ապրիլ 30 թվակիր թ. 110 գրություններով ցանկացել էիք Ձեր «Կտակ» անվանյալ գրվածքի մասին իմանալ Նորին Ս. Օծության «տեսությունն ու խորհուրդը» և Գերագույն հոգևոր խորհրդի կարծիքը:

Գերագույն հոգևոր խորհուրդը «Կտակ»-ը համարում է երկու Աթոռների նկատմամբ Ձեր հոգեկան ապրումների դրսևորյալ պատկերացումը և Ձեր իղձը՝ երկու Աթոռները բարյոք վիճակի մեջ տեսնելու և հայ ժողովուրդը իրենց հովանու տակ ապահով և անխաթար պահպանելու ամեն տիպի հափըշտակող ու հոշոտիչ զանազակետ գալչերից:

Առանձնապես Ձեր հոգևորի ու հոգեկան տանջանքների աղբյուրն է հանդիսանում Կիլիկիո կաթողիկոսության ապագան՝ նրա լինել-չլինելու խնդիրը:

Ընդհանրական կաթողիկոսի Աթոռը ս. Էջմիածին փոխադրելուց հետո Կիլիկիո Տան կաթողիկոսությունը դարերի ընթացքում հովանավոր և պաշտպան է հանդիսացել յուր շրջանակի մեջ մնացած հայության համար, այսօր ևս, երբ պատահած դժբախտ բերմունքների հետևանքով յուր հոտի մեծամասնության հետ փոխադրված է ալլ տեղ, մնում է նա դարձյալ որպես հավաքող, պահպանող և մխիթարող հոգևոր կեդրոն Կիլիկիո լքված հայության համար: Ուստի և Նորին Սրբության՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ի սրտե բարեմադրությունն է և ցան-

կոթյունը Աթոռի դարաստությունը և օժանդակ գործակցությունը Ընդհանրական Հայրապետին և այսուհետև, այս մտքով էր, Ջերդ Շնորհազարդության անցյալ մայիս 22 թվակիր թ. 1790/222 գրության ակնարկի հետևանքով հաճել էր անցյալ դեկտեմբեր 25 թվակիր թ. 646 գրությամբ դիմել Երուսաղեմի ամենապատիվ պատրիարքին՝ առաջարկելով Լիբանանի և Սյուրիո մեջ երկու թեմ կազմելու նպատակով Պեյրութի մատուռը և Դամասկոսի եկեղեցին առժամայես Զեզ հանձնելու և ֆրանսական հովանավորության ներքո գտնվող Դամասկոսի, Պեյրութի և Լավոդիկեի հոգևոր տեսչությունները իրենց եկեղեցիներով Ջեր իրավասության ենթարկելու հարցերը խոհական քննության ենթարկելու և հետևանքի մասին գեղարարելու իրեն, ակնարկելով նաև, որ վերոհիշյալ խնդիրների դրական լուծումը կլինի իր կամքի արտահայտությունը:

Գերագույն հոգևոր խորհուրդը պատիվ ունի հայտնելու, որ Նորին Վեհափառությունը ուրախ է, որ իր առաջարկը դրական լուծում է ստացել և Սյուրիո սաղիմական իրավունքները փոխանցվել են Կիլիկիո կաթողիկոսության, ինչպես հաղորդել էիք տարվույս ապրիլ 30 թվակիր թ. 110 գրությամբ՝ հանուն Նորին Վեհափառության:

Գերագույն հոգևոր խորհուրդն ի սրտե ուրախ է, որ Կիլիկիո Աթոռի հոգևոր և նյութական պետքերը հոգալու համար Փարիզում կազմակերպվել է հանգանակիչ հանձնաժողով՝ վսեմափայլ Պողոս Նուբար փառալի գլխավորությամբ, ինչպես հաղորդում է տեղի հոգևոր հովիվ գերապատիվ տ. Վռամշապուհ եպիսկոպոսը, և հույս ունի, որ հաջող հանգանակությունը հնարավորություն կուտա Աթոռի տնտեսականը ապահովելու, որ կլինի հիմք նաև ամրացման ու զորացման նորա այլ ասպարեզների գործունեության համար:

Գերագույն հոգևոր խորհուրդը հաճությամբ նշելով Ջեր տաժած անձնվիրությունն ու հավատարմությունը առ ս. եկեղեցին մեր և բարյացակամ, սրտալի և ակնածության լի վերաբերմունքը դեպի ազգիս Վեհափառ Հայրապետն ու Հայրապետությունը և փոխադարձաբար հաղորդելով Ամենայն Հայոց Հայրապետի սերը, համակրանքն ու վստահությունը առ Ջեզ կատարելապես հավաստի

է, որ նույն ուղին բարոյապես պարտադիր կկացուցանեք նաև Ջեր հաջորդներին:

Արժարժված հարցի մասին Նորին Վեհափառության և Գերագույն հոգևոր խորհրդի հայացքը լիովին պարզելու նպատակով ներփակվում է նաև բոլոր թեմակալ առաջնորդներին ուղղված զգուշացուցիչ շրջաբերականը՝ ի գիտություն Ջերդ Շնորհազարդության:

Մաղթելով Ջեզ արևշատություն, քաջառողջություն և քրիստոսավանդ համբերություն ինչպես ցայսօր արիությանը տանելու Ջեզ բաժին ընկած ծանր խաչը՝ հօգուտ Կիլիկիո վտարանդի և տառապյալ Ջեր հոտին, Որդիական ակնածանքով և եղբայրական սիրո ողջունով՝

ԽՈՐԵՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Գերագույն հոգևոր խորհրդի անդամ

12-ը օգոստոսի 1929 թ.

Մայր Աթոռ

Աթոռի թեմական վերակազմությունից հետո, Սահակ կաթողիկոսը մտածում է «Կիլիկիո կաթողիկոսության ալետատան նավը խաղաղության և ապահովության նավահանգիստը հասցնելու համար» («Կտակ»): 1928 թվականին աթոռակից կաթողիկոս է նշանակում հայ եկեղեցականության ամենակարող և բազմահմուտ եպիսկոպոսներից մեկին՝ արմաշական և այնքապի հարգեն եպս. Կյուլեսերյանին, որը նույն օրերին Երուսաղեմում, Դուրյան պատրիարքի հետ սերտ և սեռն համագործակցությամբ աշխատում էր ս. Երուսաղեմի Աթոռի հոգևոր, կրթական կազմակերպության համար:

1931 թվականի ապրիլին Հայեպում գումարված կիլիկյան թեմերի 35 հոգուց բաղկացած պատգամավորական ժողովը, օրհնականացնելով Սահակ կաթողիկոսի ցանկությունը, հարգեն եպիսկոպոսին ընտրում է աթոռակից կաթողիկոս:

Օծումը կատարվում է Հայեպի առաջնորդանիստ ս. Քառասնից մանկանց եկեղեցում, մեծ հանդիսավորությամբ, 1931 թվականի ապրիլի 26-ին:

Այնուհետև «երկու կաթողիկոսները փառավոր հողարկով ճանապարհ ելան Հայեպեն և փառավորագույն ընդունելությամբ մտան Բեյրութ և անտի եկան Անթիլիաս» (հարգեն աթոռակից կաթողիկոս, Պատմություն կաթողիկոսաց Կիլիկիո, էջ 1021):

Երուսաղեմի Աթոռը Գևորգ Ե-ի օրով

1910 թվականին վախճանվում էր Երուսաղեմի Հարություն պատրիարք Վեհապետյանը:

Մինչև 1921 թվականը, նոր պատրիարքի ընտրությունը, Երուսաղեմի Աթոռը դեկա-

վարվեց տեղապահով:

Երուսաղեմի Աթոռը ևս, բացի ներքին պառակտումներից, ծանր և դժնդակ օրեր ապրեց, 1915—1921 թվականներին:

1916 թվականի հուլիսի 29/11 օգոստոսին

սույթանական հրամանով Կ. Պոլսո Ջալեն պատրիարքը պաշտոնանկ է արվում և արտրվում, ջնջվում էր ազգային սահմանադրությունը և ամեն կապ ու հարաբերություն արգելվում էր Մայր Աթոռի հետ: Կառավարությունը հրատարակում էր 39 հոդվածներից բաղկացած «Կանոնագիր հայոց կաթողիկոսության և պատրիարքության» կանոնադրությունը, որով Երուսաղեմի, Կ. Պոլսի, Սսի և Աղթամարի Աթոռները միացվում էին և կազմվում էր մեկ կաթողիկոսություն-պատրիարքություն, և Կիլիկիո Սահակ Խապաչան կաթողիկոսը նշանակվում էր կաթողիկոս-պատրիարք՝ բովանդակ հայոց Թուրքիո:

Խապաչանը ակամա ընդունում էր կառավարության կողմից իրեն պարտադրված նորածն պաշտոնը և մինչև 1917 թվականի նոյեմբերը նստում էր Երուսաղեմում: (Ջալեն արքեպիսկոպոս, Պատրիարքական հուշերս, էջ 192, Բաբգեն աթոռակից կաթողիկոս, Պատմություն կաթողիկոսաց Կիլիկիո, էջ 948):

Բայց Առաջին համաշխարհային պատերազմում Թուրքիան պարտվում էր, և 1917 թվականին թուրքական բանակը նահանջում էր Պաղեստինից, և նոյեմբերին կնքվում էր գինադադար: Պաղեստինը ընկնում էր անգլիական հովանավորության տակ:

Երուսաղեմի հայոց ա. Աթոռը քայքայվել էր տնտեսապես, միաբանները բանակ կանչված և ցրված, ժառանգավորաց վարժարանը՝ փակված:

Ծանր և հուսահատ օրեր էին Երուսաղեմի վանքի համար:

Պատերազմից հետո հրատապ հարցը՝ Երուսաղեմի պատրիարքական Աթոռը վերականգնելու խնդիրն էր: Օրակարգի վրա էր դրված պատրիարքական ընտրության հարցը: Ազգային սահմանադրության 17—23 հոդվածները խոսում էին Երուսաղեմի հայոց պատրիարքի ընտրության, իրավասության և պարտականությունների մասին:

«Երուսաղեմի պատրիարքը ա. Հակոբա Աթոռույն ցկյանս գահակալն է, միանգամայն հայոց ազգին սեփական Երուսաղեմ գտնված ուխտատեղիներում ու ա. Հակոբա վանոց միաբանության նախագահն է:

Իր պարտավորությունն է ա. Երուսաղեմի վանոց կանոնագրին տրամադրությանց համեմատ վարվել և անոր բարվոք գործադրության հսկել» (Հոդված 17):

Ազգային սահմանադրության 21-րդ հոդվածը խոսում է պատրիարքական ընտրության մասին.

«Ա. Երուսաղեմի պատրիարքը Կ. Պոլսի ազգային ժողովներում կողմն կընտրվի»,

միաբանության կողմից ներկայացված յոթնամյա «ընտրելից ցանկի» վրայից:

Այս ձևով էր ընտրվել նաև Հարություն պատրիարք Վեհապետյանը: Բայց այժմ կացությունը հիմնովին փոխվել էր: Ջնջվել էր ազգային սահմանադրությունը Թուրքիայում, Կ. Պոլսո պատրիարքական Աթոռը կորցրել էր իր ազգային-եկեղեցական դեկավար դերը: Այնուամենայնիվ, դեռևս Կ. Պոլսում գոյություն ուներ ազգային երեսփոխանական ժողովը՝ որպես ազգի և եկեղեցու վերին գործադիր իշխանություն: Որոշվեց բացառաբար և վերջին անգամ լինելով Երուսաղեմի պատրիարքի ընտրությունը կատարել ըստ սահմանադրության: Անգլիո կառավարությունը ևս համաձայնվեց՝ պայման դնելով սակայն, որ Երուսաղեմի հայոց պատրիարքի ընտրությունը վավերացվի Անգլիո թագավոր-կայսեր կողմից:

1921 թվականի սեպտեմբերին Կ. Պոլսում գումարվեց ազգային երեսփոխանական ժողով, որը և Երուսաղեմի պատրիարք ընտրեց Եղիշե արքեպ. Դուրյանին: Նորընտիր պատրիարքի ընտրությունը պաշտոնապես հաղորդվեց Անգլիո կառավարության: Ժորժ Ե թագավոր-կայսրը վավերացրեց այդ ընտրությունը, և Դուրյան պատրիարքական Աթոռ բարձրացավ 1921 թվականի նոյեմբերին:

Դուրյանի գահակալությունը նոր փառքով ծածկեց Երուսաղեմի հայոց պատրիարքական Աթոռը: Երուսաղեմը նա վերածեց մի նոր Արմաշի, որ կյանքի կոչվեցին Արմաշի օրմանյանական և դուրյանական հոգևոր-կրթական ավանդները:

Դուրյան պատրիարքի առաջին գործը եղավ՝ ոտքի կանգնեցնել, վերակազմել Ժառանգավորաց վարժարանն ու Ընծայարանը: 1925 թվականին Պատրիկ Գյուլբենկյանի բարերարությամբ հաստատվեց առաջին ընծայարանը, իսկ Մելքոնյան եղբայրների նվիրատվությամբ ապահովվեց Ժառանգավորաց վարժարանի ուսումնական գործը:

Վանքը ոտք դրեց հոգևոր և մտավոր վերագարթոնքի շրջանը: 1926 թվականի հոկտեմբերի 3-ին Դուրյանը իր ձեռքով կուսակրոն սարկավագ ձեռնադրեց Գյուլբենկյան վարժարանի 8 սարկավագների, իսկ 1928 թվականի հունիսին կուսակրոն քահանա ձեռնադրեց սաղիմական իր առաջին երկու աշակերտներին՝ Նորայր և Տիրան աբեղաներին, որոնք ուղարկվեցին Լոնդոն՝ իրենց ուսումը շարունակելու համար:

Երուսաղեմում Դուրյան պատրիարքի թանկագին աջակիցն ու գործակիցը հանդիսացավ մեծ արմաշական Բաբգեն եպս. Կյուլեսերյանը, որպես դասախոս Ժառանգավոր-

րաց վարժարանի և Ընծայարանի և խմբագրապետ «Սիոն» ամսագրի:

1927 թվականի հունվարի 1-ից Դուրյան պատրիարքի օրոք սկսեց վերահրատարակվել Երուսաղեմի պատրիարքության պաշտոնաթերթը «Սիոն» ամսագիրը՝ Բաբգեն եպիսկոպոսի խմբագրությամբ: «Սիոն»-ը առաջին անգամ հրատարակվել է 1866 թվականի հունվարից մինչև 1876 թվականի վերջը:

Դուրյան պատրիարքը նշելով «Սիոն» ամսագրի նոր ուղին ու նպատակները, խմբագրապետ Բաբգեն եպիսկոպոսին գրած իր ողջույնի խոսքի մեջ ասում էր.

«Ձեր խղճամիտ ուսումնասիրողի երկերը Ձեր հրապարակագրական կիրթ փորձառությունը **Լոյսով** և **Տավրոսով** և Ձեր հայտնի նախանձավորությունը Հայց եկեղեցվո հարազատ վարդապետությանը և ավանդություններուն հանդեպ ինքնին կարդարացնեն այդ անվերապահ վստահությունը»:

«Սիոն»-ը հրապարակ էր իջնում հիմնական այն համոզումով, որ «գոնե մասամբ պիտի կրնա գոհացում տալ հոգևոր այն պետքին, գոր կզգա մեր բարեպաշտ ժողովուրդը, ո՛ր և ի՛նչ պայմաններու մեջ ալ որ ապրի»:

«Սիոն»-ը իր էջերը լայնորեն պիտի բանար նաև կրոնա-բարոյական նյութերից բացի, «տոհմային հին մատենագրության, հայ եկեղեցագիտական և բանասիրական հարցերու վերաբերյալ» նյութերի:

«Սիոն»-ին աշխատակցեցին Դուրյան, Թորգոմ, Աղավնունի, Գարեգին տրապիզոնցի, Սյուրմեյան սրբազաններ, Գ. Ֆնդըզյան, Մ. Հ. Թիրյաքյան, Ն. Արքայան, Ա. Երկաթ, Մ. Դամատյան, Մ. Նուբարյան, Գ. Մխալյան և նորընծա վարդապետներ:

Բաբգեն եպիսկոպոսը ձեռնհասորեն վարեց խմբագրությունը, ստորագրեց արժեքավոր ուսումնասիրություններ հայ եկեղեցու պատմության, բարեկարգության, եկեղեցու և պետության փոխհարաբերությունների մասին և կրոնական բովանդակային այլ ուսումնասիրություններ:

Դուրյանի պատրիարքության օրոք Մայր Աթոռ և Էջմիածնի և Երուսաղեմի Աթոռի հարաբերությունները եղել են ավելի քան սիրայի ռաբարեկամական:

Դուրյան պատրիարքը միշտ որդիական հարգանք, սեր և պաշտամունք է ունեցել դեպի Մայր Աթոռ և Էջմիածինը:

1911 թվականի կաթողիկոսական ընտրության ժամանակ Էջմիածնի Մայր տաճարում գումարված ազգային-եկեղեցական ժողովը երկու թեկնածուներ էր ընտրել կաթողիկոսության համար՝ Սուրենյանց՝ 54 քվեով, Դուրյան՝ 53 քվեով: Ցարը հաստատեց Սուրենյանցի թեկնածությունը: Գևորգ Ե կաթո-

ղիկոսը շատ բարձր համարում ունեցել է միշտ դեպի Դուրյանի անձը՝ նրան նշանակելով Եվրոպա ուղևորվող ազգային պատվիրակության անդամ և դեկավար հանուն Մայր Աթոռի:

1921 թվականի նոյեմբերի 24-ին 493 համար կոնդակով Գևորգ Ե-ը մեծ ուրախությամբ ողջունում էր Եղիշե պատրիարք Դուրյանին՝ շնորհավորելով նրա ընտրությունը, «ի մխիթարութիւն մեզ և համայն լրութեան ազգիս հայոց»:

Այնուհետև Գևորգ Ե-ը միշտ թղթակցության մեջ էր Դուրյան պատրիարքի հետ՝ սփյուռքահայ կյանքի, կիլիկյան Աթոռի և թեմերի կազմակերպության և ընդհանրապես՝ հայ եկեղեցու բարեկարգության և այլ եկեղեցական հարցերի շուրջ՝ միշտ դիմելով Եղիշե պատրիարքի և խորհուրդներին, և՛ կարծիքներին:

Երուսաղեմում, երբ 1929 թվականի հոկտեմբերի համազգային հանդիսությամբ նըշվում էր Դուրյան պատրիարքի ծննդյան 70 և քահանայության 50-ամյակը, Գևորգ Ե կաթողիկոսը ևս 1929 թվականի հոկտեմբեր 27 ու 968 համար կոնդակով իր հայրապետական բարձր համակրանքը և շնորհավորանքն էր միացնում համազգային ուրախության, շատ բարձր գնահատելով Դուրյան պատրիարքի «երկարածիզ ամբ անխուց աշխատութեան քո յուսուցչական ապարիզի, ի վարդապետական քարոզչութեան, ի վարչական դեկավարութեան հոգևոր գործոց»:

Հայոց Հայրապետը բարձր գնահատելով Դուրյանի նաև «խոհուն, իմաստուն և համեստ ընթացքը քո ի մենատրական կեանս... ոչ նուազ շնորհալի ձիրք քո ի գրական ապարիզի», — եղբակցնում էր մեծ գոհունակությամբ. «Արժան իսկ է յիշատակել աստաւոր նաև զհաւատարմութիւն քո առ Մայր Աթոռն և Էջմիածնի, որոյ ուխտեալ միաբան ես և Քոյով եռանդեամբ հաճապագ սատար լեալ բարձրացուցանել զպատիւ Մօրս լուսոյ և օգնական ի նեղութեան ժամանակիս»:

Դուրյան պատրիարքը 1929 թվականի դեկտեմբերի 27 թվակիր գրությամբ պատասխանում էր Գևորգ Ե-ի կոնդակին, գրություն, «որը գոհար մըն է գրական, օծուն Սահակ-Մեսրոպյան բարբառին գեղով ու վայելչությամբ» (Սիոն), 1930 փետրվար, էջ 34) և համեստության գլուխ-գործոց:

Նամակը ստորագրված է որպես «խոնարհ որդի Հովուապետիդ և մատուցեալ ի համբոյր և Աջոյդ»:

Դուրյան պատրիարքը վախճանվում էր 8 տարի 5 ամիս գահակալելուց և ս. Հակոբյանց առաքելական Աթոռը արժանավորապես փառավորելուց հետո, 1930 թվականի ապրիլի 27-ին՝ կիրակի:

Դուրյանի մահից 11 օր հետո՝ 1930 թվականի մայիսի 8-ին, հիգզաբթի օրը, վախճանվում է նաև Գևորգ Ե-ը:

Սուգ՝ ազի վրա: Երկու նվիրապետական Աթոռներ մնում էին թափուր:

«Մեծ են հայ եկեղեցվո երկու կորուստներն ալ: Երկուքին թողած բացը խոշոր է, խորունկ:

Ինչ պիտի ըլլա Երուսաղեմ:

Ինչ պիտի ըլլա Էջմիածին: Հայ ժողովուրդը պետք ունի երկնային լույսի, մոլորելու համար այս ծանրաթափած պահերու աղջամուղջներուն մեջ:

Հայ եկեղեցականությունը պետք ունի գերագույն իմաստության և անսպառ շնորհին ու Հոգվույն, չգալթելու համար իր փափուկ պարտականության շափողներուն մեջ» («Արմեն», 1930, էջ 154):

Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքական Աթոռը Գևորգ Ե-ի օրոք

Գևորգ Ե-ի օրոք Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքական Աթոռի վրա էին Ջավեն և Մեսրոպ պատրիարքները:

Ջավեն Եղիայանը՝ Օրմանյանի և Դուրյանի աշակերտը, առաջին արմաշականն էր, որ բարձրացավ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքական Աթոռի վրա 1913 թվականի օգոստոսի 31-ին, երբ Դիարբեքիրի առաջնորդ էր: Ջավենի պատրիարքությունը զուգադիպեց Իթթիհատի խելահեղ կառավարության շրջանին և հայ կուսակցությունների անհակադիմադրող գործունեության, «որոնք խանգարեցին պատրիարքարանի գործունեությանը» («Հասկ», 1933, էջ 38):

1913—1914 թվականներին արևմտահայությունը շարունակում էր ապրել իր եկեղեցական, մշակութային, ազգային վերագարթոնքը քաղցր հույսերով և երազներով:

Վրա հասան 1915 թվականի Ապրիլյան եղեռնը և տարագրությունը:

Ջավեն պատրիարքը ևս բաժանեց հավասար չափով իր ժողովրդի և եկեղեցու ողբերգությունը:

1916 թվականի հունիսի 29/11 հուլիսին պաշտոնաձև հռչակվեց Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը և աքտրվեց Բաղդադ, ապա Մուսուլ:

Կառավարական հեռագիրը՝ ուղղված Ջավեն պատրիարքին, ասում էր.

«Ամենապատիվ Տեր,

Կրոնից նախարարության կողմն Վեհափառ Սուլթանին ներկայացված և սուլթանական բարձր հրամանով վավերացված և այսօր Թաքվիմ Վաքայի մեջ հրապարակված Հայոց Կաթողիկոսության և Պատրիարքության կանոնադրության համաձայն Սիսի և Աղթամարի կաթողիկոսությունները և Կոստանդնուպոլսի և Երուսաղեմի Պատրիարքությունները ևս այս Կաթողիկոսության միացած է: Հետևաբար Ձեր պաշտոնը և հայոց Պատրիարքարանի վերաբերյալ բոլոր գույքերը և պաշտոնաթուղթերը Կաթողիկոս-Պատրիարքին կողմն փոխանորդ նշանակվելիք անձին հանձնվելու և մինչև այն ժամանակ ոստիկանական պաշտպանու-

թյան տակ մնալու համար, Ձեր Ամենապատվության մասնակցությամբ կնիքի տակ առնվելու պաշտոն տրված է ոստիկանության ընդհանուր տնօրեն՝ Ահմեդ և կրոնից տեսուչ՝ Պեհա պեյերուն. ըստ այնմ պարտ ու պաշտանը գործադրելու համար այս պաշտոնագիրը տրվեցավ:

11 շեվվալ 334 և 28 հուլիս 332

Արդարության և կրոնից նախարարի փոխանորդ (Ստորագրությունն)»
(Ջավեն արքեպիսկոպոս, «Պատրիարքական հուշեր», էջ 192):

Ջավեն պատրիարքը այս մասին գրում է.

«Այս կերպով կշնջվեին ոչ միայն Ազգային Սահմանադրությունը, այլ նաև Կոստանդնուպոլսի և Երուսաղեմի Պատրիարքությունները, որոնք կմիանային Կիլիկիո Կաթողիկոսության, որուն Աթոռը Երուսաղեմ պիտի ըլլար: Իրականին մեջ Կաթողիկոս-Պատրիարքություն մը կկազմվեր Թուրքիո սահմաններում մեջ ապրող հայոց համար: Ինձի կմնար այլևս տունս առանձնանալ և սպասել Սահակ կաթողիկոսի կարգադրության» («Պատրիարքական հուշեր», էջ 191—196):

Ջավեն պատրիարք աքտրված մնաց Մուսուլ, մինչև 1918-ի վերջերը: Երբ Կ. Պոլիսը գրավվեց դաշնակից պետությունների կողմից, Ջավեն պատրիարքը անգլիացիների պաշտպանությամբ և անգլիական զորահավորի վրա, հանդիսավոր կերպով բերվեց Կ. Պոլիս և հաստատվեց իր Աթոռի վրա: Պատրիարքը ազգային գործերով 1920 թվականին անցավ Եվրոպա, ներկայացավ Անգլիայի թագավոր-կայսր Ժորժ Ե-ին, Քենտրեբրիի արքեպիսկոպոսին, Ֆրանսիայի հանրապետության նախագահին: Սակայն դաշնակիցները շուտով լքեցին Կ. Պոլիսը: 1920 թվականի դեկտեմբերին Ջավեն պատրիարքը Կ. Պոլսից անցավ Բուլղարիա, երբ Թուրքիայում գլուխ բարձրացրեց քեմալական «միլի» կամ «ազգայնական» շարժումը, 1919 թվականի հուլիսի 23-ից, «Էրզրումի կոնգրես»-ից հետո, շարժում, որն ըստ էության հակահունական և հակահայ-

կական շարժում էր: Քեմպականները երբ տեր դարձան իշխանության, «ջնջեցին հայ, հույն ազգային սահմանադրությունները, չճանաչեցին պատրիարքարանները և ձևի համար պահեցին պատրիարքները «Բաշ-քաբազ» անվան տակ» («Հասկ», 1933, էջ 39): «Կ. Պոլսի պատրիարքությունը, որ դարերն է վեր դարձած էր վարչական կենտրոն մեր Թուրքիո հայ եկեղեցվո համար, այժմ ամփոփված է հին մայրաքաղաքի սահմաններում մեջ, պահելով սիրտերու մեջ իր նախկին կազմակերպության և գործունեության հմայքը միայն» («Սիոն», 1930, էջ 35): «Պատրիարքությունը այժմ սեղմված է իր ամենեն նվազագույն աստիճանին մեջ» («Սիոն», 1931, էջ 217):

Ջավեն պատրիարքի մեկնումից հետո՝ 1922-ի դեկտեմբերին, կրոնական և քաղաքական ժողովները պատրիարքական տեղապահ են ընտրում Գևորգ արքեպ. Ասլանյանը: 1923 թվականի հունվարի 25-ի կոնգակով Գևորգ Ե-ը շնորհավորում է և օրհնում այդ քայլը, թելադրելով, որ մեր ժողովուրդը Կ. Պոլսում «կամի կեալ յանդորրութեան և ի խաղաղութեան, զհետ լինել գործոց բարեաց և յառաջդիմութեան, ըստ մտաւորի, և ըստ բարոյականի և կրոնականի»: Կաթողիկոսը հույս է հայտնում, որ տեղապահը իր պաշտոնը կվարի «համերաշխ և խաղաղ գործունեութեամբ, խոհականութեամբ և իմաստութեամբ»:

Գևորգ Ե-ի մահը

1930 թվականի մայիսի 8-ին՝ հինգշաբթի օրը, 83 տարեկան հասակում, մահանում է Գևորգ Ե կաթողիկոսը, 18-ամյա գահակալությունից հետո, գահակալություն, որը հարուստ եղավ աշխարհի պատմության համար ընդհանրապես և հայ ժողովրդի, հայոց հայրենիքի և հայ եկեղեցու համար մասնավորաբար պատմական իրադարձություններով, որոնք մեծ և վճռական նշանակություն ունեցան մեր ազգային-եկեղեցական նորագույն տարեգրության համար:

Այդ աշխարհացունց դեպքերի ընթացքում Գևորգ Ե-ը կարողացավ իմաստությամբ, հետադարձությամբ և խոհականությամբ շարունակել իր ծանր, պատասխանատու պաշտոնը, Գերագույն հոգևոր խորհրդի հետ համագործակցաբար: Արդարև, Գևորգ Ե-ը բազմապիսի դժվարությունների առաջ չըկորցրեց իր հավատքը, չլքեց իր Աթոռը:

Ի պատիվ Հայոց Հայրապետի այստեղ պետք է արձանագրել հետևյալը. երբ 1920 թվականին թշնամին մոտեցել էր Էջմիածնին, 7 կմ հեռավորության վրա, և թնդանդների

Քաղաքական ժողովը որոշում է պատրիարքական ընտրություն կազմակերպելու համար դիմել կառավարության, որպեսզի «կառավարության և պատրիարքարանի միջև հարաբերությունները բնականոն հանգամանք մը ստանան»:

Կառավարության հետ տարված հետևողական աշխատանքների շնորհիվ, որոշ բանակցություններից հետո, թույլ է տրվում պատրիարքի ընտրությանը: Ընտրության ձևը հետևյալն էր. «Հայերու թաղային խորհուրդները կընտրեն իրենց մարմինները, մոտ օրեն, և երբ այդ աշխատանքը ամեն տեղ կվերջանա, բոլոր եկեղեցիներու թաղական խորհուրդները պիտի հավաքվին ընդհանուր ժողովի մը մեջ, զբաղվելու համար հասարակության գործերով: Այդ ընդհանուր ժողովը պիտի զբաղվի նաև նոր պատրիարք ընտրելու խնդրով»:

1927 թվականին պատրիարք է ընտրվում Մեսրոպ արքեպ. Նարոյանը, արմաշական, Դուրյանի աշակերտ, «ոչ փառատենչիկ, կասկածելի շահերն շատ վեր, իր նկարագրով անույշ, և իբրև հոգևորական մարդ՝ անբասիր դեմք մը պետք էր» («Սիոն», 1927, էջ 68):

Նարոյան պատրիարք Կ. Պոլսի Աթոռի վրա խոհականությամբ շարունակեց իր գործը մինչև 1944, կանոնական հարաբերություններով կապ պահելով նաև Մայր Աթոռի հետ, կարեկիության սահմանների մեջ:

որոտներից փշրվում էին Մայր տաճարի լուսամուտների ապակիներն ու կանթեղները, և վանքի գանձերն ու ձեռագրերը սրնդուկներով ապահովության համար ժամանակավորապես տարվել էին Մոսկվա, կաթողիկոսին առաջարկում էին թողնել Էջմիածինը և ապաստան գտնել Սևանի կողմում: Այդ ծանր օրերին նա չկորցրեց իրեն և ասաց.

«Դուք կարող եք գնալ, ուր որ կամենաք, բայց Հայոց Հայրապետը պետք է մնա իր Աթոռի վրա, և եթե հարկ լինի՝ մեռնի իր Աթոռի առաջ»:

Գևորգ Ե-ի թաղումը կատարվում է ավանդական հանդիսությամբ և շուքով:

Հանգուցյալ կաթողիկոսի մարմինը զրմըռվում է: Թաղումը տեղի է ունենում 1930 թվականի մայիսի 18-ին՝ մահվանից 10 օր հետո: Մայր Աթոռ են ժամանում բազմաթիվ պատգամավորներ և հավատացյալների հոծ բազմություն: Հայրապետական դագաղը վեհաբանից մինչև Մայր տաճար տարվում է «բազմության շատության պատճառով ե-

րեք ժամում հազիվ հնարավոր էղավ հանգիստ հետը դնելով, տաճարի շուրջ պտտեցնելով... Ես նման բազմությունն ա. Էջմիածնում հիշում եմ միայն Խրիմյան Հայրիկի օժման օրը և վերջին մեռնոթոհներին (1926 թվին) ժամանակ»,—վկայում է ակամատես Մատթեոս արքեպիսկոպոսը (տե՛ս «Սիոն», 1930, էջ 256):

Ըստ կանոնի, պատարագում և հանգուցյալ Հայրապետի վերջին օծումը կատարում է տեղակալ տ. Խորեն արքեպիսկոպոսը, խոսելով նաև դամբանական:

Գևորգ Ե-ը թաղվում է Մայր տաճարի զանգակատան ներքո, հարավային կողմում:

Թաղումից հետո տրվում է հոգեճաշ, ուր հանգուցյալ Հայրապետի կյանքի և գործունեության մասին խոսում են տ. Խորեն, տ. Բագրատ, տ. Մատթեոս, տ. Գարեգին արքեպիսկոպոսները և Ստեփանոս Մալխասյանցը:

Թաղումից հետո Գերագույն հոգևոր խորհուրդը լիակատար միստ է գումարում, ուր որոշում են ընդունում ազգային-եկեղեցա-

կան ժողով հրավիրելու մասին:

Գերագույն հոգևոր խորհուրդը հուլիսի 18-ին և համար 863 շրջաբերականով, նվիրապետական Աթոռներին և բոլոր թեմերին հաղորդում է ժողովի գումարման մասին՝ նշելով նաև ազգային-եկեղեցական ժողովի օրակարգը, ըստ հետևյալի.

1. ընտրություն Ամենայն Հայոց Հայրապետի,

2. ընտրություն Ամենայն Հայոց Հայրապետի տեղակալի,

3. ընտրություն Գերագույն հոգևոր խորհրդի նոր կազմի,

4. ազգային-եկեղեցական սահմանադրության քննություն և հաստատում,

5. զեկուցում եկեղեցական բարեփոխությանը մասին,

6. ա. Էջմիածնի և նրա հոգևոր, կրթական, մշակութային հարակից հաստատությունների նախահաշվի վավերացում,

7. ընթացիկ հարցեր:

(Ծարունակելի)

